

ТИЛНИНГ СОЦИОЛИНГВИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ ВА “НУТҚИЙ ҲУШЁРЛИК” ҲОДИСАСИНING ИЖТИМОИЙ-МАДАНИЙ ТАБИАТИ

Маматкулов А.Л.

Андижон давлат университети доценти

Калим сўзлар: нутқий хушёрлик, ижтимоий тушунча, тафаккур услуги, мулоқот шароити, нутқ объекти.

Ижтимоий ҳодиса сифатида фаолият кўрсатаётган тил доимий ҳаракатдадир. Тил - нафақат тафаккур маҳсули, маълум бир фикрни ифода этувчи восита, балки у бутун бир олам, коинотнинг таркиби ҳамда мазмун-моҳиятини инсон онгида акс эттиришга хизмат қилувчи мураккаб ҳодиса саналади.

XX асрда тилни тилдан ташқаридаги ҳодисалар билан ҳамкорликда тадқиқ қилишга эҳтиёж анча ортиб кетди. Бу эса тилшуносликда янги оқимлар, шу жумладан, антропологик тилшунослик, Прага функционал тилшунослик мактаби, социолингвистика, этнолингвистика, лингвистик мамлакатшунослик каби янги соҳаларнинг юзага келишига сабаб бўлди.

Тил, жамият ва маданиятнинг ўзаро муносабати масаласи тилшунослик фанида жуда кам ўрганилган. Масалага атрофлича ёндашиш замонавий тилшуносликнинг энг муҳим муаммоларидан бири саналади. Зеро, таниқли немис тилшуноси ва файласуфи Вильгельм фон Гумбольдт тилни “халқ маънавий куч-қудратининг ифодаси”, “халқ тафаккури ва ҳиссиётини ифодаловчи муҳим воситадир”, -деб таърифлаганида тўла ҳақли эди. [2.349].

С.Г.Тер-Минасова тўғри таъкидлаганидек: “Тил – маданият кўзгуси, унда халқнинг ўз-ўзини ижтимоий англаши, унинг менталитети (ўзига хослиги), миллийлиги, ҳаёт тарзи, анъаналари, урф-одатлари, ахлоқий меъёрлари, кадриятлари тизими, дунёқараши, оламга муносабати акс этади” [6.14]. Шунингдек, тил азалдан тарбия, билимларни оммалаштириш, одамларнинг энг муҳим ҳаётий муаммоларини ҳал этиш воситаси бўлиб

келган, ҳозир ҳам шундай, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. [3.82].

Тил мулоқот воситаси бўлиш билан бир қаторда дунёни билиш, унинг ҳақида ахборот тўплаш ва уни сақлаш, бошқаларга етказиш воситаси ҳамдир. [5.4].

Гўзал турмуш роҳат-фароғат билан умр ўтказмоқдан иборатдир. Умр ҳеч маҳал бир ерда тўхтаб турмас, балки ҳамиша бирин-сирин ўтар ва ниҳоят тугар ҳам. Ўтган умрни бутун дунё молини бериб бўлса ҳам қайтариб бўлмас. Шунинг учун бу оз умрни роҳат-фароғат билан кечирмоқ, зое ўтказмоқдан сақланмоқ лозим бўлади. Кўркам бўлган оз умр узун хисобланади, кўркам бўлмаган узун турмуш қисқа саналади. Кўркам турмуш эса, ҳусни хулққа боғлиқдир. Кўркам хулқ эса, инсонда улуғ бир фазилат хисобланади.

Кейинги пайтларда кўпроқ инглиз тилида сўзлашувчи мамлакатларда “Political Correctness” (француз тилида - “le politiquement correct”, рус тилида-политкорректность, ўзбек тилида – “нутқ одоби”, “сиёсий нутқий хушёрлик”, “нутқий хушёрлик”, “нутқий андишалилик”, “нутқий ҳушмуомалалик”) деб аталган тушунчаларни ифодаловчи маданий ва лисоний ҳодиса пайдо бўлди.

Юқорида келтирилган ўзбекча атамалар ичида мазкур лисоний тушунчани “нутқий хушёрлик” истилоҳи билан ифодалашни лозим топдик.

Нутқий хушёрлик тушунчаси турлича таҳлил қилинади. Бу нарса муайян идеологик ҳолат, лисоний хатти-ҳаракат, маданий ҳулқ-атвор ва тил анъаналари,

бағрикенглик ва бошқалар сифатида талқин қилинади.

“Нутқий хушёрлик” – тилшуносликда янгича ёндашув бўлиб, нутқ фаолиятида ҳар қандай камситишларга йўл қўймасликни, ноқулай ибораларни қўлламасликни билдиради. Бу тушунчанинг асл моҳияти нутқ жараёнида у ёки бу майда этник (ирқий, жинсий, ижтимоий) гуруҳ вакилларининг иззат-нафсига, нафсониятига, ҳамиятига тегиб кетмаслик, ҳаётдаги нохуш воқеа-ҳодисаларни яшириш ёки ниқоблаш, сўзловчининг мақоми ва гапнинг нима ҳақида бораётганлигини аниқ кўрсатишдан иборат. Шунга мос равишда тилда янги-янги тушунчалар пайдо бўла бошлайди, улар нутқ объектини тўғридан-тўғри, дангал, ошқора ифодаламай, уни юмшоқроқ, қочиримлар йўли билан тавсифлашга хизмат қилади.

“Нутқий хушёрлик” турли лисоний воситалар, кўчимлар ва ёйиқ синтактик тузилмалар ҳамда бир қанча илмий истилоҳлар, хорижий сўзлар, қисқартма атамалар воситасида ифода этилади.

Тил ижтимоий ходиса бўлганидан жамият билан, жамиятнинг ҳаёти билан узвий алоқададир. Демак, унинг ижтимоий моҳияти, ижтимоий вазифаси, тилга социал омилларнинг таъсири, тил тараққиётида тил сиёсатининг роли каби қатор масалаларни ўрганиш билан шуғулланувчи тилшунослик йўналишининг яратилишига катта эҳтиёж туғилди. Ана шундай амалий эҳтиёж билан тилшуносликда социал йўналиш ва социолингвистика дунёга келди. [4.171].

Социология ва лингвистиканинг бир-бирига боғлиқ эканлиги барчага аён. Ҳозирги кунда жамиятда юз бераётган ўзгаришлар тилда ўз ифодасини топмоқда. Шу боисдан ҳам тилнинг таркибий қисми бўлган “нутқий хушёрлик” ҳодисасини ижтимоий-лисоний нуқтаи назардан ўрганиш муҳим ахамият касб этади.

“Нутқий хушёрлик”ка эга бўлган ахборотнинг бир неча элементларини

кўрсатиш мумкин. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Нутқ эгасининг маданий, касбий ва бошқа белгиларига кўра маълум ижтимоий гуруҳга мансублиги;

2. Нутқ эгаси бажараётган ижтимоий вазифа;

3. Нутқ эгасининг гап предметига муносабати;

4. Мулоқот шароити, вазияти.

Ҳар қандай аниқ фикрда юқорида айтилган элементларнинг ҳаммаси бўлиши шарт эмас, аммо услубий ахборотнинг бу белгиларини маълум даражада “нутқий хушёр” фикр ва матнларда учратишимиз аниқ.

Ижтимоий гуруҳга мансублик.

Ш.Балли: “... ўзаро нутқий алоқаларда одамлар турли ижтимоий гуруҳлар тилларидаги ифода шаклларини ўзлаштириб оладилар; ҳар биримизнинг нутқимиз умумий тилнинг ёрқин фонидан нутқ эгасига мансуб бўлган муҳит тилини ёки ўзи мослашишга интилаётган муҳит тилини акс эттиради. Шу боис, нутқ ижтимоий символиканинг муҳим омили бўлади”, -деб ёзади [1.256].

Ҳақиқатан, гапириш йўсини, худди кийиниш қонун-қоидалари каби, гапирувчини маълум бир ижтимоий муҳитга, одамларнинг маълум бир тоифасига мансублигини билдирувчи ижтимоий белги вазифасини бажариши мумкин. Гапирувчини у ёки бу доирага тиркаш унинг символик характерида кўра асосиздай кўринади.

“Нутқий хушёр” фикрларда, бизнингча, нутқ эгасининг муайян ижтимоий муҳити ҳақида, аниқроғи, маданиятли, саводхон, юз бераётган воқеа-ҳодисалардан хабардор, ижтимоий ёки сиёсий фаолиятда фаол эканлиги тўғрисида ахборот беради. Бу қандай бўлмасин, ҳар қандай майда миллий гуруҳларга нисбатан ҳам “хушёрлик” ва “бағрикенглик” билан муносабатда бўладиган кишилар тоифасидир. Улар ҳар бир киши, ҳар бир халқнинг ўзига хослигини ҳурмат қиладилар.

Маълум бир ижтимоий гуруҳга мансубликни билдирувчи услуб белгилари субъектнинг бу гуруҳда доим мавжуд эканлигини кўрсатмайди, улар ўша шахснинг мулоқот жараёнидаги алоҳида (“маданиятли киши”, “расмий шахс” каби) ижтимоий ва психологик ҳолатининг бир кўрсаткичидир.

Ижтимоий роль. Субъектнинг ижтимоий роли бевосита мулоқотнинг маълум соҳалари бўйича нутқ ирод этишнинг махсус йўсинларида кўринади. Зеро, моҳиятига кўра, ҳар бир барқарор нутқ жанри (буйруқ, суд қарори, илмий мақола, роман, газетадаги бош мақола ва б.) – бу алоҳида ижтимоий ролдан ўзгача нарса эмас, унда ўша роль нутқ фаолияти тарзида намоён бўлади.

Бу ерда услуб ижтимоий ролга ишора қилади, яъни суҳбатдошни кўрсатади, маълум бир шароит яратади, ўқувчи ёки тингловчининг матнга қандай муносабатда бўлиши кераклиги, ундан нимани кутиши мумкинлиги ёки зарурлигини эслатиб туради.

“Нутқий хушёр” фикрларда нутқ эгасининг ижтимоий вазифаси тўғрисида маълумот берилди. Бу интервью бераётган расмий бир шахс ёки энг долзарб ахборотни таъсирчан руҳда бера оладиган журналист бўлиши мумкин. Нутқ эгасининг вазифаси, албатта, ўша нутқ объектига муносабатда кўринади. Бу шунчаки, эркин муносабат эмас, бу ижтимоий бир-бирига боғлиқ муносабат. У маълум вазиятда ҳаммабоп хулқ меъёрлари негизида пайдо бўлади. Ролга киришаётган киши ўзига ўзи ҳисобот беради: суҳбатдоши қаршисида у ким бўлиб кўринади, нимани қандай бажариш лозим, ўзини қандай тутиши керак, суҳбатдошга қандай муносабатда бўлиш керак? деб, у ўзига саволлар беради ва ўзини мулоқотга тайёрлайди.

Нутқ эгасининг гап предметида муносабати. “Нутқий хушёр” матнда нутқ эгасининг гапнинг нима ҳақида бораётганлигига муносабати таъкидланади. Бундай муносабатга хос

нарса ҳақиқий бағрикенглик, гап мавзусини юқори фазилатли ва нуфузли қилиб кўрсата олиш. Масалан, эътиборсиз ва кам маош бериладиган касбларнинг номини билдирувчи “нутқий хушёр” синонимлар ушбу фаолиятнинг “нуфузи”ни кўтаришни назарда тутди, бунда ўша касб номига салобатли кўриниш берилди. Бунинг учун ижобий элементли ва тилда ижобий маънодор сўзга урғу берилди. Бунга мисоллар келтирамиз:

“Une secrétaire” (секретарь) ўрнига Une assistante personnelle – шахсий ёрдамчи.

“Une serveuse” (официантка) ўрнига Une hôtesse de table – стол эгаси

“Un balayeur” (фаррош) ўрнига Un technicien de surface – ҳовлининг тозалигини назорат қилиб турадиган хизматчи.

“Un facteur” (хат ташувчи) ўрнига Un préposé à la distribution du courrier – хат таркатувчи хизматчи.

Мулоқот шароити. Мулоқот шароити деганда, одатда, ижтимоий вазият ҳамда мулоқот вақти ва жойи тушунилади. Ижтимоий вазият – бу ичида мулоқот юз берадиган доира. Масалан, маърузачи ва тингловчининг роли маърузанинг ижтимоий вазият доирасидагина кўринади. “Нутқий хушёр” фикр, одатда, мулоқотнинг расмий вазиятида, яъни расмий, маданиятли ёки сиёсий арбобнинг хизмат вазифасини бажараётганидаги нутқида, газета ва журналдаги мақола, анжуманда қилинган доклад ва ҳоказоларда билдирилади, аммо ҳозир биз айрим “нутқий хушёр” сўз ва ибораларнинг сўзлашув тилига кириб келаётганига гувоҳ бўлаяпмиз. Назаримизда, бу оммавий ахборот воситалари тилининг одамларнинг одатдаги нутқида таъсири тобора кучайиб бораётганлигидан дарак беради.

Алоқанинг турли каналларини ҳам шундай ролнинг кўрсаткичлари сифатида англаш лозим. Анжумандаги инсон ҳуқуқлари ҳақидаги маъруза – бу битта

роль, махсус журналда босилган шу мавзудаги мақола – бу бошқа роль. Ролни белгиловчи кўрсаткичларнинг ўзгариши билан ролнинг ўзи ҳам ўзгаради; шу одам, шу шахс, лекин унинг ўйнаётган роли турли омилларга боғлиқ бўлаяпти.

Шундай қилиб, айтиш мумкинки, француз тилидаги “нуткий хушёр” матнлар нутқ эгаси, унинг ижтимоий роли, нутқ предметига муносабати, мулоқот вазияти тўғрисида ахборот берувчи услубий бўёқдор матнлардир.

Демак, айтиш мумкинки, “le politiquement correct” (нуткий хушёрлик) – бу шунчаки янги тил категорияси эмас, балки француз тилидаги янги ижтимоий тушунчадир. Бунда нутқ негизида нутқ вазияти шароитига мувофиқ келадиган тил воситаларини онгли равишда танлаш туради. Масалан, “Label France” журналидан (38-сон, 2002) мисол келтирамиз:

“Comment concilier la reconnaissance de l'identité culturelle des groupes d'origine étrangère! (“Чет эллик кишилар гуруҳи”нинг маданий ўзига хослигини тан олишга қандай эришиш мумкин?”).

Бу мисол олинган мақолада Франциядаги иммигрантлар муаммоси хақида гап боради, аммо бу ерда бу ахборотни бериш учун муносиб бўлмаган

тил воситаси (“des groupes d'origine étrangère” сўз бирикмаси) қўлланган, уни анча нейтрал, анъанавий *des immigrés* билан алмаштириш мумкин. Оқибатда қуйидаги жумла ҳосил бўлади:

Comment concilier la reconnaissance de l'identité culturelle *des immigrés!*

Бу ердаги “нуткий хушёр” *des immigrés* сўзи бегона юртда омонат, беқарор ижтимоий ва ҳуқуқий шароитда яшаётган кишиларни билдиради. Шунинг учун бундай одамлар гуруҳини анъанавий тарзда ифодаловчи сўз нотўғри, нобоп тушунча ҳосил қилиши мумкин. Бундай ҳолатнинг олдини олиш учун “нуткий хушёр” иборали жумлаларда кўплаб янги сўзлар ишлатилади.

Шундай қилиб, кўриб турганимиздек, “le politiquement correct” (нуткий хушёрлик) тушунчаси фақат шундай ҳолатда пайдо бўладиги, унда бирор мақсадга эришиш учун йўналтирилган қандайдир фаолият турли йўллар билан амалга ошиши мумкин ва фаолият юритувчи шахс улардан бирини танлай олади.

Демак, “le politiquement correct” феноменини муайян ижтимоий тушунча, аниқроғи, тафаккур услуби, воқеликка муносабат услуби, ахборотни маълум даражада узатиш услуби деб аташ мумкин.

Адабиётлар:

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы языкознания. -М.: Наука, 1961.
2. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. -М.: Наука, 1985.
3. Маматов А.Э История и теория языковой нормы. Шымкент.:2006.
4. Нурмонов А. Танланган асарлар. –Т.: Akademnashr, I жилд. 2012.
5. Сафаров Ш. Семантика. – «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», –Т.:2013.
6. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. -М.: Слово, 2000.

Маматқулов А. Социолингвистические особенности языка и социально-культурное объяснение феномена “языковая толерантность”. Данная статья посвящена изучению социолингвистических особенностей политкорректности как социального понятия, стиля мышления и в определённой степени передачи информации. Исследуется также отношение говорящего к передаваемому сообщению в различных точках зрения.

Mamatqulov A. Sociolinguistic peculiarities of a language and sociocultural interpretation of “language tolerance”. This article is devoted to the research of social features of political correctness as a social phenomenon, a style of thinking and a way of giving information. This attitude of the speaker to the information is also investigated from different points of view.